

Folketællingers kvalitet – et absolut eller relativt begreb?

Af Poul Thestrup

Debatten om 1801-folketællingen

De fleste forskere, der har arbejdet med folketællingsmateriale til det ene eller andet formål, har oplevet den situation, at en person, der »burde« findes i et sogn ved en folketælling, mangler. Alt efter temperament og hvad man i øvrigt sidder inde med af oplysninger, drager man derefter én af to konklusioner: Enten at personen midlertidigt er fraværende af den ene eller anden grund – eller at han/hun ved en fejl ikke er medtaget i folketællingen.

Det er klart, at ingen folketælling kan være 100% korrekt. Den form for løbende personregistrering, som i dag er grundlaget for store dele af den offentlige administration og planlægning, er heller ikke fuldstændig korrekt. Der er også i dag folk, som af den ene eller anden grund slet ikke står i systemerne – eller i hvert fald ikke står på rette sted. Alligevel accepterer vi normalt de resultater, man kommer frem til ved beregning på de offentlige personregistre; f.eks. hvordan det danske folketal har udviklet sig i 1970'erne og 1980'erne. Vi ved altså godt – i hvert fald når vi tænker os lidt om – at ingen form for registre, og derfor heller ikke de derpå byggede sammentællinger, er 100% korrekte. Spørgsmålet er derfor kun, hvor stor unøjagtigheden ved et bestemt materiale er, og om den er acceptabel i forhold til vores formål med anvendelse af registeret eller statistik skabt på grundlag af registeret.

Debatten om kvaliteten af de danske folketællinger har på det sidste koncentreret sig

om, i hvor høj grad 1801-folketællingen er behæftet med mangler, og hvilket system der i givet fald måtte være i disse mangler. Sidst har Musse Beck i den artikel, der står umiddelbart forud for denne her i tidsskriftet, på grundlag af en undersøgelse af tællingen for Mandø argumenteret for, at specielt søfolk og søfolks familier skulle være glemt for at undgå udskrivning til flåden. Debattens udgangspunkt har imidlertid været den artikel med titlen »Folketællingen 1801«, som Benny Brinch i 1973 publicerede i *Fortid og Nutid*.

Benny Brinch forsvarer selv, at artiklen bærer titlen »Folketællingen 1801« uden angivelse af begrænsninger, selv om det, den faktisk indeholder, kun er en kontrol af 1801-folketællingen for øen Fur i Limfjorden. Som begrundelse for titlen anføres to argumenter, nemlig at:

1. *Den anvendte metode ikke er speciel for Fur, men også vil kunne bruges ved tilsvarende undersøgelser af andre sogne.*
2. *En case study som denne kan siges at have generel karakter, når alment accepterede påstande kan afvises ud fra denne.¹*

I artiklen demonstrerer Benny Brinch, at mens der i Furs 1801-folketælling er anført 398 personer, så godtgør kirkebøgerne, at der yderligere må have været ca. 200 beboere på Fur i 1801.² Kontrollen er gennemført på individniveau. Der er altså ikke blot tale om at beregne et folketal ud fra fødsels- og dødstal. Selv om Benny Brinch ikke har gennemført en egentlig familierekonstitution³ for øens befolkning, er der ingen grund til at tvivle på resultatet. Vi må altså acceptere, at der til

Poul Thestrup, f. 1945. Dr. phil. Arkivar ved Landsarkivet for Fyn.

1. Benny Brinch: *Folketællingen 1801*, *Fortid og Nutid* bd. XXV, 1973, s.280.

2. Benny Brinch: *Loc. cit.* s.290.

3. Om familierekonstitutionsmetoden se f. eks.: Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, s. 26–28 og Poul Thestrup: *Methodological Problems of a Family Reconstitution Study*, *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XX, 1972, s. 1–26.

den talte befolkning på Fur skal lægges ca. 50%.

Spørgsmålet er imidlertid, i hvilken sammenhæng Benny Brinchs resultat skal ses. Hvis det, indtil Benny Brinchs artikel fremkom, har været en almindelig accepteret påstand, at 1801-folketællingen var fuldstændig komplet, er denne påstand naturligvis tilbagevist med publiceringen af Benny Brinchs resultater. Det er imidlertid et spørgsmål, om man kan tale om en sådan forudgående almindelig accept af 1801-folketællingens ufejlbarlighed. Brinch henviser til Falbe-Hansen og Scharling, Aksel Lassen og Jørgen Elklit med hensyn til, at der indtil dette tidspunkt var bred enighed om, at 1801-folketællingen i det store og hele må anses for pålidelig med hensyn til de egentlige demografiske oplysninger – såsom folketallets størrelse.⁴ Det, de nævnte forfattere er ret enige om, er imidlertid snarere, at totaltallet for 1801-folketællingen formentligt ikke er meget galt.⁵ Dette betyder naturligvis ikke, at det registrerede 1801-folketal ikke kan være et par procent for lavt. Det må altså afvises, at Brinch med sin undersøgelse har falsificeret en alment accepteret hypotese om 1801-folketællingens ufejlbarlighed. En sådan alment accepteret hypotese har ikke eksisteret.

Det er imidlertid klart, at det ikke er uden betydning, at Benny Brinch har vist, at en tredjedel af Furs 1801-befolkning ikke er med på folketællingslisten. Spørgsmålet er kun, hvilken betydning der skal tillægges resultatet. Benny Brinch anfører selv, at man kan indvende mod hans undersøgelse, at en folketællings værdi som masseiagttagelse ikke går tabt ved en »stikprøvekontrol i detail« af forskellige sognes folketællinger i stedet for en generel kritik af folketællingen, men at en sammenholdelse af resultaterne for Fur med tilsvarende undersøgelser af andre sogne, der tilsammen kan udgøre et repræsentativt ud-

snit af samtlige folketællinger i 1801, vil være en anvendelig form for kontrol af 1801-folketællingen som masseiagttagelse betragtet.⁶

Nu har Benny Brinch imidlertid ikke valgt Fur ved en tilfældighed. Fur blev udvalgt, fordi øen ifølge tællingerne mere end fordoblede sit folketal fra 1801 til 1834. Benny Brinch anfører selv, at en sådan registreret vækst på mere end 100% fra 1801 til 1834 kun forekommer for 18 danske landsogne.⁷ Brinch sætter antallet af sogne i datidens Danmark til henvend 2000,⁸ hvilket må betyde, at han regner Sønderjylland med, selv om her først var tælling i 1803, men selv på baggrund af de knap 1700 landsogne i det egentlige Danmark er der altså tale om, at Fur er udvalgt blandt den ca. ene procent af danske landsogne, der i mest udpræget grad har en mistænkelig lav optalt befolkning i 1801. Hvis Fur skal indgå i en repræsentativ stikprøve af danske landsogne til kontrol af 1801-folketællingen, vil det altså kræve, at denne stikprøve skal være på op mod 100 sogne, hvor ingen andre end Fur kommer fra denne stærkt mistænkelige gruppe med fordobling af den optalte befolkning fra 1801 til 1834. Som berørt senere i nærværende artikel ville man ved udførelse af kontrol af 1801-folketællingen ved hjælp af en statistisk repræsentativ stikprøve af sogne nok nøjes med ca. 30 sogne, men til gengæld udvalgt statistisk tilfældigt, f.eks. ved fortløbende nummerering af alle danske landsogne og anvendelse af en tabel over tilfældige tal til udvælgelse af stikprøven.

De ca. 200 indbyggere på Fur, der mangler i 1801-folketællingen, udgjorde ikke et tilfældigt udsnit af Furs befolkning, hvad man nu heller ikke kunne vente. De familier, der manglede, var husmandsfamilier, hvilket på Fur stort set vil sige fiskerfamilier. Foruden den erhvervsmæssige skævhed var der dog også en aldersmæssig skævhed. Især børn og gamle manglede. Muligvis er der også talt for

4. Benny Brinch: Loc. cit. s.285 og hans note 18.

5. Se de i Brinch: Loc. cit. note 18 nævnte steder hos omtalte forfattere.

6. Benny Brinch: Loc. cit. s.280.

7. Ifølge beregninger anført senere i nærværende artikel, er der i Kongeriget (d.v.s. Danmark excl. Sønderjylland) 26 landsogne, der 1801 til 1834 har en befolkningsvækst på 100% og derover. Forskellen mellem 18 og 26 er dog helt uden betydning i denne sammenhæng.

8. Benny Brinch: Loc. cit. s.280.

få tjenestefolk. Benny Brinch konkluderer da også, at den systematiske fejl ved folketællingen (på Fur) 1801 – d.v.s. den skæve fordeling af de ikke-optalte – ikke er overraskende i sammenhæng med tællingsproceduren. Her som andre steder foregik tællingen nemlig ved, at præsten indkaldte husstands-overhovederne til at give møde og redegøre for familiens forhold.⁹ Det var først ved 1834-folketællingen, at nogen rent faktisk gik rundt og optalte befolkningen. De husstands-overhoveder, som præsten i 1801 ikke fik indkaldt, fik ikke deres familie talt, og de husstands-medlemmer, som husstandsoverhovedet »glemte« af den ene eller anden grund, blev heller ikke talt.

Det er imidlertid væsentligt at holde fast ved, at Fur hører til den ene procent af landsognene, hvor vi ud fra antal optalte personer i 1801 og 1834 i højeste grad må tvivle på 1801-folketallet. Man må derfor håbe, at det er tidsskriftets redaktør og ikke Benny Brinch, der er forfatter til den indholdsmanchet, som står foran Benny Brinchs artikel. Det hedder i manchetten: »Der mangler især husmænd, kvinder og børn, og disse »systematiske« fejl giver anledning til at frygte, at 1801-tællingen i almindelighed er behæftet med store mangler«. En så bombastisk udlægning er der på grund af den metode, hvorved Fur er blevet udvalgt, absolut ingen dækning for i resultaterne. Ud fra Benny Brinchs konkrete resultater kan man kun konkludere, at der er fare for en betydelig underregistrering af folketallet i de 18 sogne med »for lavt« 1801-folketal, som Fur er udvalgt blandt.

Benny Brinchs artikel blev da heller ikke umiddelbart fulgt op af nogen debat om 1801-folketællingens kvalitet generelt.¹⁰ I 1988 publicerede Tommy P. Christensen imidlertid artiklen: »Folketællingen 1801 – pålidelig eller mangelfuld«. ¹¹ Til trods for titlen var der igen tale om en meget lokal undersøgelse. Her

var det endda kun en del af et sogn, der blev undersøgt, nærmere betegnet de fiskende husmænd i Åstrup sogn på Falster. Om udvælgelsen anføres i artiklen: »Til sikring af, at lokale og regionale fejl og udeladelser, der kan tænkes at have påvirket Fur-tællingens resultat, blev helt udelukket, udvalgte et sogn i den modsatte ende af landet«. ¹² Hvad det umiddelbart kunne synes mere relevant at få klarlagt, er, hvordan den optalte befolkning i Åstrup udviklede sig fra 1787 til 1801 og fra 1801 til 1834. Her viser det sig, at sognets samlede optalte befolkning steg 18% fra 1787 til 1801 og 20% fra 1801 til 1834. ¹³ Der er altså ikke på nogen måde tale om en abnorm vækst fra 1801 til 1834 (eller en ikke uvæsentlig befolkningsnedgang fra 1787 til 1801). Begge de to vækstprocenter ligger klart inden for gennemsnitsvæksten mellem de relevante tællinger plus/minus en standardafvigelse – altså inden for den »almindelige« ca. to trediedele af landsognene. ¹⁴ Selv om Tommy P. Christensen kun har undersøgt en gruppe af sognets befolkning, er der således ikke på samme måde som for Fur på forhånd grund til at frygte en betydelig underregistrering af befolkningen i 1801.

Det viser sig da også, at Tommy P. Christensens systematiske familierestitutions og yderligere inddragelse af fortegnelsen over huse i fiskerlejerne i det relevante gods jordbog samt sognets sørulle, som var grundlaget for udskrivningen til flåden, ikke afslører nogen general underregistrering af indbyggere i sognets fiskerlejer ved 1801-folketællingen. Der er snarere flere personer i folketællingen end i kontrolmaterialet. Tommy P. Christensen sammenfatter da også, at det ikke er rimeligt at konkludere, at folketællingen 1801 – for kystbefolkningens vedkommende – generelt bør betragtes som upålidelig, men at Brinchs undersøgelsesresultater bør afføde yderligere detailundersøgelser. På grund af den måde som Brinch har udvalgt Fur på, mener

9. Benny Brinch: Loc. cit. s.291.

10. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, s.69–78.

11. Personallhistorisk Tidsskrift, 1988:2, s. 131–150.

12. Tommy P. Christensen: Loc. cit. s. 137.

13. Statistiske Meddelelser 4, 37, 1, 1911, s. 28–29.

14. Beregnet ved hjælp af sognetallene fra Statistiske Meddelelser 4, 37, 1, 1911 indlagt i databasen Sogndata.

Tommy P. Christensen dog, at man stadig roligt kan slå sig til tåls med, at 1801-folketællingen er – ganske pålidelig og i hvert fald i mere end 90% af tilfældene angiver de folk i sognene, som rent faktisk er der.¹⁵

Musse Becks artikel

Tommy P. Christensens artikel er imidlertid ikke kommet til at stå uimodsagt, idet Musse Beck her i Fortid og Nutid nu opponerer mod hans konklusion på grundlag af en undersøgelse af underregistreringen i 1801 på øen Mandø. Da artiklen står i samme nummer af tidsskriftet som nærværende artikel, skal Musse Becks artikel ikke refereres i detaljer.

Det skal kun fremhæves, at Musse Beck ved sammenligning af 1801-folketællingen for øen med et register over øens befolkning etableret ved familierekonstitution og ved inddragelse af sørullen når frem til, at de på Mandø i 1801 talte 97 beboere udgjorde under halvdelen af de tilstedeværende 204 personer. Mod denne konklusion skal der ikke på nogen måde argumenteres. Der er nemlig ikke grund til at betvivle anvendeligheden af de af Musse Beck brugte metoder eller hendes anvendelse af dem. Mest interessant er dog hendes opgørelse over, hvem det er, der mangler, og hendes teorier om, hvad der kan være grunden til, at de mangler.

Umiddelbart kunne det af hendes tabeller synes, at de på folketællingslisten manglende personer var fordelt med hensyn til køn, alder og erhverv på en måde, der ikke afveg væsentligt fra den optalte del af befolkningen. Musse Beck har dog nok ret i, at der mangler forholdsvis »for mange« i aldersgruppen 11-40 år, og at en påfaldende del af de ikketalte var søfolk eller hørte til deres familier. Da tællingen er afholdt 1. februar, er det ikke overvejende sandsynligt, at søfolkene har været ude at sejle, og selv om de var, burde de have

været talt alligevel, da tællingen er opgjort efter »de jure« princippet. Musse Beck har derfor fremsat den teori, at man bevidst har udeladt søfolk og deres familier fra tællingen for at undgå udskrivningen til flåden under henvisning til, at det økonomisk var langt mere givtigt at sejle i koffardifart end at skulle gøre tjeneste i flåden til lav hyre og med ubestemt tjenestetid.

En egentlig afprøvning af denne teori vil kræve undersøgelser af et betydeligt antal sogne med »sølimiter«, altså sogne, hvorfra der blev foretaget udskrivning til flåden. Familierekonstitution for en repræsentativ stikprøve af landsogne, stor nok til at kunne give signifikante udsagn om, hvorvidt der var væsentlig underregistrering ved 1801-folketællingen, vil ikke engang løse problemet. I en sådan stikprøve vil der ikke forekomme nok kystsogne. Problemet måtte løses ved enten at gøre den generelle stikprøve af sogne så stor, at der kom tilstrækkeligt mange kystsogne med i den, eller ved at tage en speciel repræsentativ stikprøve af kystsogne. De beregninger, der følger nedenfor, må derfor kun opfattes som et groft tillempet forsøg på at falficere hypotesen.

Beregningerne er foretaget med et redskab, som egentlig slet ikke er skabt til dette formål, nemlig databasen »Sogndata«, der blev etableret til arbejdet med brugsforeninger og andre folkelige bevægelser i Danmark efter 1850. Den indeholder dog også folketal for de enkelte sogne så langt tilbage i tiden, som sådanne kendes, og derfor har det været muligt at anvende den til de nedenstående beregninger, ligesom den har en tilknyttet korttegningsfacilitet, som også er udnyttet.¹⁶

Idéen bag beregningerne er, at hvis der ved 1801-folketællingen specielt mangler mange personer i sogne, hvorfra der var udskrivning til flåden, så vil sådanne sogne i gennemsnit have en for lav registreret befolkningsvækst fra 1787 til 1801 og en for høj registreret

15. Tommy P. Christensen: Loc. cit. s. 144–145.

16. Angående variabel-indholdet i Sogndata se Poul Thestrup: Nærbutik og næringslovs-omgåelse. En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919, 1986, s. 488–500. Sogndata er på nuværende tidspunkt endnu ikke almindeligt tilgængelig til beregningsformål.

Tabel 1. Procentvis befolkningsvækst 1787–1801 for kongerigets landsogne fordelt på sønærings-sogne og ikke-sønærings-sogne med antal sogne i parentes.

	Over 5% tilbagegang	4,9–0,1% tilbagegang	0–19,9% vækst	20% og højere vækst	I alt
Sønærings-sogne (antal)	14,1% (13)	12,0% (11)	52,2% (48)	21,7% (20)	100,0% (92)
Ikke-sønærings-sogne (antal)	7,4% (117)	9,7% (153)	64,8% (1025)	18,1% (286)	100,0% (1581)

Beregnet ved hjælp af »Sogndata«. »Sønærings-sogne« er defineret som sogne, der i 1860 havde 10% og derover forsørget ved sønæring.

Chi²-signifikans 0,0396.

befolkningsvækst 1801 til 1834. Det indgår imidlertid ikke i den anvendte database som en variabel, om sognene havde »sølimitter«. I stedet for er brugt et tilnærmet udtryk herfor, nemlig om sognene havde en betydelig befolkningsdel, der levede af »sønæring«, idet det jo var sådanne sogne, hvorfra der blev udskrevet til flåden. Da databasen heller ikke indeholdt erhvervsfordelinger fra før 1860 for sognene, har data fra 1860-folketælingen måttet anvendes til at udsondre gruppen af sogne med mange forsørget ved »sønæring«.¹⁷

Sønærings-sogne blev ved beregningerne defineret som sogne, der i 1860 havde 10% eller derover af befolkningen forsørget ved »sønæring«. Selv om dette tidspunkt ligger 59

år efter 1801, er der dog ikke grund til at tro, at der i mellemtiden er sket virkelig grundlæggende forandringer i, hvor det var, »sønæring« blev drevet, og når »sønærings-sognene« defineret på denne måde tegnes ud på et kort, forekommer der da heller ikke de store overraskelser. »Sønærings-sognene« er mange af sognene langs den jyske vestkyst, en del sogne langs Limfjorden, mange små øer og et vist antal kystsogne på Fyn, Sjælland og Lolland-Falster. I alt medfører udvælgelsesmetoden, at 92 af 1673 landsogne (Sønderjylland indgår ikke i beregningerne) bliver defineret som »sønærings-sogne«. Det kan i øvrigt bemærkes, at både Fur og Mandø er med blandt de 92 sogne, men ikke Tommy P.

Tabel 2. Procentvis befolkningsvækst 1801–1834 for kongerigets landsogne fordelt på sønærings-sogne og ikke-sønærings-sogne med antal sogne i ().

	Under 19,9%	20,0–39,9%	40,0–59,9%	60,0% og over	I alt
Sønærings-sogne (antal)	32,6% (30)	33,7% (31)	22,8% (21)	10,9% (10)	100,0% (92)
Ikke-sønærings-sogne (antal)	28,8% (442)	40,6% (642)	20,6% (325)	10,9% (172)	100,1% (1581)

Beregnet ved hjælp af »Sogndata«. »Sønærings-sogne« er defineret som sogne, der i 1860 havde 10% og derover forsørget ved sønæring.

Chi²-signifikans 0,5901.

17. Der kunne naturligvis have været indlagt tidligere erhvervsfordelinger i databasen, eller det kunne direkte have været indkodet, fra hvilke sogne der omkring 1801 blev udskrevet til flåden. Der er imidlertid ikke noget, der tyder på, at en sådan yderligere ressourceanvendelse ville have været rentabel.

Christensens Åstrup på Falster, da der her er for ringe en procent forsøret ved sønæring i sognet som helhed.

Tabel 1 viser sognenes befolkningsvækst fra 1787 til 1801. Det er tydeligt, at der er flere blandt sønærings-sognene, der havde lav befolkningsvækst i denne periode, end blandt de øvrige sogne. En Chi^2 -test viser da også, at forskellen er signifikant på 5%-niveau. Herved forstås, at der, hvis der havde været tale om en stikprøve, var mindre end 5% sandsynlighed for, at der ikke var forskel på de to typer sogne i den helhed, hvorfra stikprøven er taget.¹⁸

Går man derimod til Tabel 2, der tilsvarende viser sønærings-sogne og ikke-sønærings-sogne fordelt efter deres befolkningsvækst 1801–1834, bliver teorien om, at der i 1801 specielt skulle være talt for få i sønærings-sognene, væsentligt mindre overbevisende. Tabellen viser nemlig ikke det, man ud fra teorien skulle vente. Der er ikke specielt stor vækst i sønærings-sognene. Selv på dette store materiale er der ikke nogen signifikant forskel mellem de to typer sogne, og teorien begynder derfor at smuldre. Når sønærings-sognene kun har atypisk lav vækst 1787–1801, men ikke atypisk kraftig vækst 1801–34, vil det være rimeligere f.eks. at forklare forskellen i befolkningsvækst mellem de to typer sogne med, at perioden 1787–1801 var en vækstperiode i landbrugserhvervet – men ikke i fiskeriet.

Nu har Musse Beck jo imidlertid fundet en kraftig underregistrering i 1801 i et af sønærings-sognene (Mandø), ligesom Benny Brinch har fundet det for sønærings-sognet Fur, og det kræves derfor i hvert fald at godtgøre, hvorfor hun for Mandø får resultater, der rimer så dårligt med de her beregnede landsdækkende resultater. Det kan let forklares, at Benny Brinchs resultater er atypiske. Han har jo netop valgt et sogn, hvor sammenligning af to folketællinger på forhånd viste ham, at her var noget galt – men

hvad med Mandø? Musse Beck nævner ikke noget om, at hun har brugt tilsvarende kriterier til at udvælge sit undersøgelses-sogn.

Det er klart, at hvis det registrerede folketal for et sogn udviser et helt atypisk fald 1787–1801 og en atypisk kraftig stigning 1801–1834, så er der en mere end almindeligt begrundet mistanke om, at dette sogn er et af de sogne, hvor der er talt alt for få ved 1801-folketællingen. Det er dog ikke sådan, at det nødvendigvis kun er disse sogne, der er noget galt med. Hvis vi imidlertid holder fast ved, at der er størst sandsynlighed for, at et sogns 1801-folketælling er ufuldstændig, hvis det registrerede folketal er faldet kraftigt fra 1787 til 1801 og samtidig steget kraftigt fra 1801 til 1834, kan vi på denne måde udsondre en gruppe af sogne, hvor vi har en begrundet formodning om, at 1801-folketællingen er ufuldstændig.

Hvis man giver alle sogne samme vægt i beregningerne, hvad enten de befolkningsmæssigt er små eller store, kan den gennemsnitlige befolkningsvækst i landsognene 1787–1801 beregnes til 11,0% og den gennemsnitlige vækst 1801–1834 til 33,7%.¹⁹ Hvis man på baggrund heraf som specielt mistænkelige f. eks. udvælger landsogne med befolknings tilbagegang 1787–1801 på 10% eller derover og samtidig befolkningsvækst 1801–1834 på 80% eller derover, får vi 8 sådanne mistænkelige landsogne. Hvis vi både kræver en tilbagegang på 20% eller derover 1787–1801 og kræver 100% eller højere vækst 1801–1834, indskrænkes gruppen derimod til 2 landsogne. Det ene af disse to sogne er Asmild sogn ved Viborg, hvor der er registreret en befolknings tilbagegang på 20% 1787–1801 og en befolkningsvækst på 141% 1801–1834. En sådan befolkningsudvikling virker naturligvis påfaldende og tyder umiddelbart på, at der er registreret for få i 1801-folketællingen. Det er dog naturligvis ikke umuligt, at folketallet i Asmild faktisk har udviklet sig på denne

18. Dette er, hvad den beregnede Chi^2 -værdi udtrykker. Om Chi^2 -test se f.eks. David R. Anderson, D. J. Sweeney and Thomas A. Williams: *Statistics for Business and Economics*, sec. ed. 1981, s.341–345 og Bernt Schiller och Birgitta Odén: *Statistik för historiker*, 1970, s.153.

19. Beregnet ved hjælp af Sognedata.

Tabel 3. Kongerigetets landsogne fordelt efter deres befolkningsvækst 1787–1801 og 1801–1834.

Vækst 1787 til 1801	Vækst 1801 til 1834					
	0 el. negativ	0,1– 39,9%	40,0– 79,9%	80,0– 99,9%	100,0% el. højere	I alt
20% el. større tilbagegang	0	3	6	2	2	13
Tilbagegang mellem 19,9 og 10%	0	19	25	3	1	48
Tilbagegang mellem 9,9 og 0,1%	1	144	71	10	7	233
Uændret befolkning el. vækst	39	939	361	24	16	1379
I alt	40	1105	463	39	26	1673

Beregnet ved hjælp af Sognedata.

måde²⁰ Det andet af de to helt specielle sogne, der opfylder betingelserne (fordi tilbagegangen 1787–1801 var 40% og væksten 1801–1834 151%), er allerede brugt til en sådan undersøgelse. Det er nemlig Mandø.²¹ Det er altså rimeligt nok ud fra de landsdækkende resultater, at Musse Beck finder, at 1801-folketællingen på Mandø er meget ufuldstændig. Samtidig er der dog ud fra de landsdækkende resultater heller ikke nogen grund til at tro, at virkeligt mange sogne har en så dårlig 1801-folketælling, som Mandø har, da så få sogne har en registreret befolkningsudvikling 1787–1801 og 1801–1834, der i den grad er besynderlig.

Hvis vi nu vender tilbage til spørgsmålet om, hvorvidt det specielt er sogne, hvorfra der blev foretaget udskrivning til flåden, der har ufuldstændige 1801-folketællingslister, kan man f.eks. se på de andre 7 sogne i gruppen med mindst 10% registreret tilbagegang 1787–1801 og samtidig mindst 80% registreret vækst 1801–1834. Udover Mandø har kun

et af de øvrige 7 sogne grænse til havet, og her var der i 1860 ikke 5% eller derover, der forsørgedes ved sønæring.²² Heller ikke ud fra denne betragtning er der således meget, der tyder på, at 1801-folketællingen specielt er ufuldstændig i sogne, hvorfra der blev foretaget udskrivning til flåden.

De problematiske sogne ved 1801-folketællingen

Hvis man som specielt mistænkelige udvælger sogne med stor procentvis registreret befolkningstilbagegang 1787–1801 samtidig med stor procentvis registreret vækst 1801–1834, er det nok ret sikkert, at man får fat i en gruppe af sogne, hvor der er betydelig sandsynlighed for ufuldstændige 1801-folketællingslister. Det er imidlertid værd at bemærke, at Fur, hvor Benny Brinch fandt en betydelig underregistrering, ikke kommer

20. Ifølge arkivar Ole Degn, Landsarkivet i Viborg, der i anden anledning er i færd med at beskæftige sig med Asmild sogn, kan den stærke befolkningsvækst i sognet fra 1801 til 1834 i nogen grad forklares med, at klædefabrikken Bruunshåb i 1821 etableredes i sognet. Samtidig var der mellem de to tællinger sket en betydelig, men ikke uforklarlig befolkningsvækst i landsbyen Overlund, hvortil kommer, at mens Asmild kloster hovedgård i 1801 ikke havde noget herskab og derfor kun havde 3 beboere, var der i 1834 28 personer på hovedgården.

21. Beregnet ved hjælp af Sognedata.

22. Beregnet ved hjælp af Sognedata. De seks sogne (udover Mandø og Asmild) er: Bakkendrup (Løve herred), Lyngby (Hasle herred), Øster Snede (Nørvang herred), Ejsing ved Limfjorden (Ginding herred) samt Hjarup og Vamdrup (Andst herred). Tallene for Vamdrup er dog delvis rekonstruerede (Se Statistiske Meddelelser 4, 37, 1, 1911, s.92–93).



Figur 1. Sogne og købstæder med mindst 20% befolknings tilbagegang 1787 til 1801 eller mindst 80% befolknings fremgang 1801 til 1834. (Udtegnat ved hjælp af Sogndata).

med i gruppen af de 8 meget mistænkelige sogne. På Fur var væksten 1801–1834 ganske vist over 100%, men der var ikke nogen stor registreret tilbagegang 1787–1801, simpelt hen fordi 1787-folketællingen også var meget ufuldstændig her.²³ Hvis vi mere almindeligt skal have fat i alle de mistænkelige sogne i 1801, bliver vi derfor nødt til at anvende et

mindre finmasket net. Samtidig vil vi så formentlig få en række sogne med, hvor de mere eller mindre usædvanlige registrerede ændringer i folketallet 1787–1801 og 1801–1834 ikke er udtryk for en ufuldstændig 1801-folketælling, men skyldes den faktiske udvikling i sognet.

Tabel 3 viser sammenhængen mellem pro-

23. Benny Brinch: *Loc. cit.* s. 292.

centvis vækst 1787 til 1801 og 1801 til 1834 for landsogne i det egentlige Danmark (excl. Sønderjylland). Tabellen er kun detaljeret for de intervaller, der er relevante i denne artikels sammenhæng, nemlig for sogne med befolkningstilbagegang 1787 til 1801 og for sogne med kraftig befolkningsvækst 1801 til 1834. Man ser igen, at der kun var 8 sogne, som både havde en befolkningstilbagegang 1787–1801 på mere end 10% og en befolkningsvækst 1801–1834 på over 80%.

Det må naturligvis bero på et ret individuelt skøn, hvor mange af sognene i Tabel 3 der har en registreret befolkningsudvikling 1787–1801 og 1801–1834 af en sådan art, at der er begrundet tvivl om, at deres 1801-folketælling er nogenlunde fuldstændig. De følgende beregninger er et forsøg på at bestemme et rimeligt skøn for manglerne ved 1801-folketællingen. I stedet for blot at koncentrere sig om de 8 sogne, der både har befolkningstilbagegang 1787–1801 på 10% og derover og befolkningsvækst 1801–1834 på 80% eller højere, er opmærksomheden i det følgende vendt mod alle de sogne som opfylder enten den ene eller den anden af disse to betingelser. I så fald får man $13+48=61$ sogne med på grund af mindst 10% tilbagegang 1787–1801 og $39+26=65$ sogne med på grund af befolkningsvækst på mindst 80% 1801–1834. Fra disse $61+65=126$ må dog trækkes de 8 sogne, som er med i begge grupper, og resultatet er, at vi på denne måde får 118 sogne med potentielt ufuldstændig 1801-folketælling. Når gruppen af mistænkelige sogne er udvalgt på denne måde, er der nok ikke megen tvivl om, at vi også har fået et betydeligt antal sogne med, hvis 1801-folketællingsliste ikke er specielt dårlig. Samtidig vil denne metode imidlertid ikke nødvendigvis medtage sogne med mindre mangler i sognets 1801-folketælling. Disse to faktorer virker i modsat retning, men vi har naturligvis ikke nogen garanti for, at de to faktorer bare tilnærmelsesvis opvejer hinanden.

Som eksempel på, at sogne kan komme med i den udvalgte »mistænkelige gruppe«, uden at der tilsyneladende er noget galt med deres 1801-folketælling, kan anføres, at Lyø sogn er med blandt de 118 sogne, fordi øens registrerede folketal faldt 13% fra 1787 til 1801. Sognet opfylder dog ikke den anden betingelse, idet øens folketal kun steg 31% fra 1801 til 1834.²⁴ Ikke desto mindre foreligger der en undersøgelse af befolkningsforholdene på Lyø sogn, hvori det godtgøres, at samtlige fødte mellem 1787 og 1801, der ikke er døde inden 1801, og hvis familier ikke har forladt øen, er med i 1801-folketællingen. Heller ikke ved at sammenligne Lyø 1801-folketælling med øens lægdsrulle fra 1802, har der kunnet konstateres nogen fejl i øens 1801-folketælling.²⁵

Hvis vi imidlertid vælger denne gruppe på 118 sogne som grundlag for de videre beregninger og antager, at deres 1801-folketælling er så ufuldstændig, at der skal lægges 50% til tallet på samme måde som for Furs vedkommende, medfører dette, at der til det totale antal optalte i kongerigets landsogne i 1801 skal lægges 2,2%.²⁶ Selv om man antager, at der er så store mangler i over 100 af landsognene, medfører dette altså kun en meget begrænset korrektion af totaltallet for landbefolkningen. Det vil i hvert fald være svært ud fra sådanne beregninger at argumentere for, at der mangler mere end 3% af landbefolkningen i 1801-folketællingen. For endnu en gang at vende tilbage til ideen om, at der skulle være et eller andet system i, for hvilke sogne der er optalt for få personer i 1801, er de 118 landsogne, som opfylder mindst en af de to betingelser – samt for fuldstændighedens skyld de købstæder, der opfylder de samme betingelser, angivet med den helt sorte signatur på Figur 1. Som det fremgår af kortet, er der ikke specielt tale om kystnære sogne, selv om såvel Fur som Mandø naturligvis er med blandt sognene med helt sort signatur. Hvis man anvender de

24. Sogndata og Statistiske Meddelelser 4, 37, 1, 1911, s.36–37.

25. Peter Windfeld Hansen: Befolkningsforhold på Lyø i det 18. og første halvdel af det 19. århundrede (Historiske Studier fra Fyn nr. 8), 1980, s. 43–44.

26. Beregnet ved hjælp af Sogndata.

to kriterier enkeltvis, får man forståeligt nok færre sogne angivet med signaturen, men heller ikke på de to kort, der herved fremkommer, men som ikke er gengivet her, er der i markant grad specielt tale om kystsogne.

Derimod giver kortet på Figur 1 det indtryk, at en uforholdsmæssig stor del af de potentielt problematiske sogne ligger i Jylland, og det samme indtryk giver de to kort, der fremkommer ved at anvende de to kriterier enkeltvis. Som udgangspunkt må man dog være opmærksom på, at sognene på et sådant kort fremtræder repræsenteret ved deres areal og ikke ved deres folketal. Sagt på en anden måde vil store relativt tyndbefolkede jyske sogne syne af mere, end de forholdsvis betyder ud fra deres andel af totalbefolkningen. Hvis man imidlertid gentager den ovenfor udførte beregning, hvori det blev undersøgt, hvad det ville betyde for nøjagtigheden af landsogdenes folketal, hvis der skulle lægges 50% til folketallet i de 118 sogne, men foretager denne beregning separat for Jylland og for området øst for Lillebælt, kommer man ikke til det resultat, at der skal lægges 2,2% til landbefolkningens folketal i begge de to områder, men kun 1,3% øst for Lillebælt mod 3,2% i Jylland.

Denne overvægt af jyske sogne blandt sognene med potentiel kraftig underregistrering ved 1801-folketællingen bliver for øvrigt ikke anfægtet, selv om man vælger at antage, at den på Figur 1 fremstående koncentration af sådanne sogne i området umiddelbart vest for en linie Kolding-Vejle ikke er udtryk for underregistrering ved 1801-folketællingen, men for en faktisk betydelig befolkningsvækst i området 1801–1834. Herfor taler nemlig, at langt de fleste af disse sogne er kommet med blandt de 118 sogne på grund af kraftig befolkningsvækst 1801–1834. Selv om sognene i dette område ikke medtages i beregningerne, bliver resultatet alligevel en dobbelt så stor skønnet underregistrering i Jylland som øst

for Lillebælt.²⁷ Dette kunne altså tyde på et vist fald i kvaliteten af 1801-folketællingen, når man bevæger sig mod vest i Danmark. Forklaringen skulle i givet fald være, at ikke alle præster tog folketællingshvervet lige alvorligt, når man kom tilstrækkeligt langt væk fra magtens centrum.²⁸

Uden at det med disse beregninger på nogen måde har været hensigten at søge at forene resultaterne fra de hidtidige tre detaljeret undersøgte sogne, som ikke på nogen måde var valgt ud fra et forsøg på tilsammen at skabe repræsentativitet, er resultatet faktisk blevet en teori, som i hvert fald ikke er uforenelig med resultaterne fra de tre detaljeret undersøgte sogne. Om teorien på længere sigt vil kunne bære, kan imidlertid kun en rimelig stort anlagt landsdækkende, repræsentativ undersøgelse af 1801-folketællingslisterne med inddragelse af kirkebøger og andre kilder afgøre.

Kvaliteten af 1801-folketællingen i forhold til tidligere og senere folketællingers kvalitet

Den megen debat om kvaliteten af 1801-folketællingen kan let forlede til det indtryk, at denne tælling er af væsentlig ringere kvalitet end andre folketællinger. Bortset fra Hans Chr. Johansens undersøgelse af kvaliteten af 1787-folketællingen baseret på en repræsentativ stikprøve på 26 landsogne, står vi imidlertid på ret bar bund med hensyn til kvaliteten af de danske folketællinger, når der ses bort fra de i det foregående refererede undersøgelser af 1801-folketællingens kvalitet i enkelte sogne. Metoden til at opnå en sikker viden er imidlertid metodisk set ikke spor problematisk, men derimod ret omkostningskrævende, hvad enten man regner i tid eller penge. Først skal der udvælges en statistisk

27. Beregnet ved hjælp af Sogndata.

28. Hvis man opdeler Hans Chr. Johansens stikprøve på 26 sogne på samme måde, bliver der derimod ikke markant forskel på underregistreringsprocenten i Jylland og området øst for Lillebælt ved 1787-folketællingen. Gennemsnitsprocenten for underregistrering er i 1787 kun ganske lidt større for Jylland end øst for Lillebælt. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, s. 70.

tilfældig stikprøve på 25–50 sogne. Det vil her være rimeligt at tage sit udgangspunkt i Hans Chr. Johansens 26 sogne, da arbejdet for disse er gjort frem til 1801. Derefter skal der udføres familierekonstitution for sognenes befolkning f.eks. fra 1787 og til 1901. Kvalitetsvurderingen af sognenes folketælling bliver herefter et biprodukt af familierekonstitutionen, idet det fremgår af familierekonstitutionen, hvilke personer der med sikkerhed er konstateret i sognene både før og efter en tælling. Procenten af personer, der kan konstateres i sognet både før og efter tællingen, men som mangler ved tællingen, må så antages for at være et rimeligt skøn over procenten af manglende generelt ved tællingen.

Dette kræver som nævnt betydelige ressourcer, men et udgangspunkt kunne være, at man ved fremtidige befolkningsundersøgelser i 1900-talsmateriale valgte et eller flere af de 26 »Johansen-sogne«, hvis det ikke på grund af et lokalt udgangspunkt på forhånd var fastlagt, hvilket område, der skulle undersøges. Det er dog nok et urealistisk håb, at der vil komme ret meget ud af et sådant ønske. Ganske vist kan universitetsspecialer som regel uproblematisk vælges inden for denne ramme, men man kan ikke forvente, at lokalhistorikere generelt på denne måde vil lade sig spænde for righistoriens vogn som arbejdsheste. For den, hvis udgangspunkt og formål er studier af lokalområdet, er valget af undersøgelsesområde rimeligt nok helt indskutabelt. Indtil nogen i ikke-lokalhistorisk sammenhæng er villig til at sætte ressourcer af til en stort anlagt repræsentativ undersøgelse af befolkningsudviklingen på landet i Danmark i 1900-tallet,²⁹ må vi derfor nok klare os med skøn over folketællingernes kvalitet bygget på mere grove og især billigere metoder.

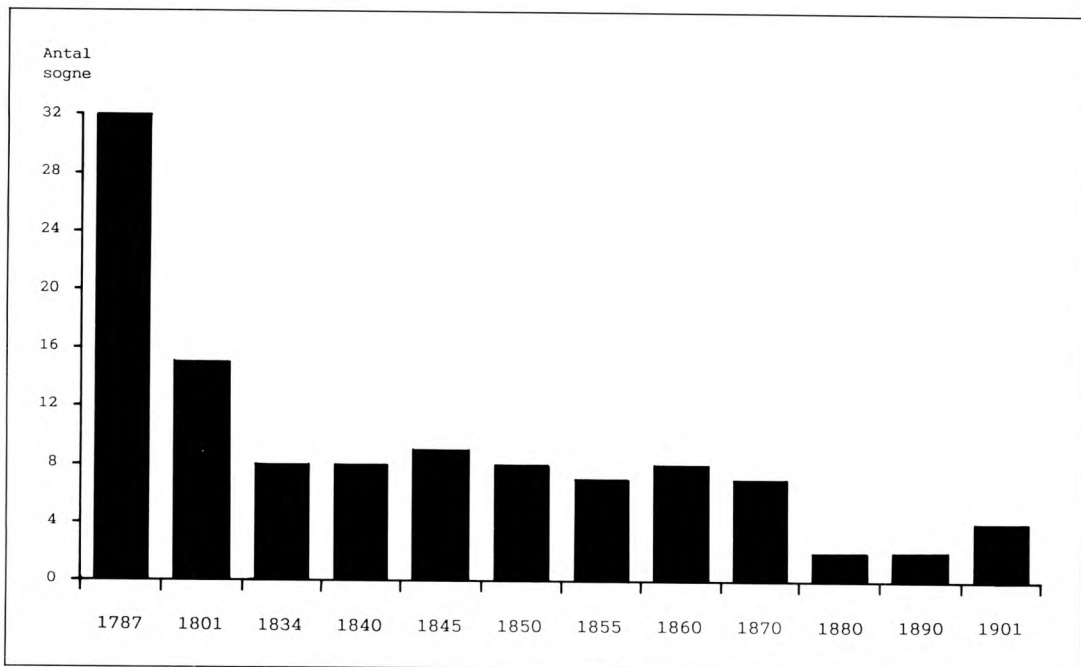
I begyndelsen af artiklen er det vist, hvordan et sogn, hvor den optalte befolkning er faldet kraftigt fra foregående folketælling til den undersøgte og/eller er steget kraftigt fra

den undersøgte folketælling til den næste folketælling – i hvert fald i nogen tilfælde – som årsag hertil har en betydelig underregistrering af befolkningen ved den undersøgte tælling. Generelt kan vi derfor fremsætte den teori, at sogne, hvis befolkning er faldet kraftigt fra den foregående folketælling til den undersøgte og steget kraftigt fra den undersøgte folketælling til den næste, er »mistænkelige«, og at antallet af sogne med en betydelig underregistrering af befolkningen ved en tælling vil være om ikke identisk med antallet af »mistænkelige sogne« – så proportionalt med antallet af »mistænkelige sogne«.

Hvis man skal bruge et sådant ræsonnement til at sammenligne kvaliteten af forskellige folketællinger, forudsætter det imidlertid, at der er brugt helt sammenlignelige metoder til afgrænsning af gruppen af »mistænkelige sogne«, som herefter vil blive betegnet »sogne med potentiel kraftig underregistrering«. Hvad er en betydelig befolkningsstilbagegang i forhold til sidste folketælling og en usædvanlig kraftig vækst i forhold til næste folketælling? Alene fordi de danske folketællinger fra 1769 til 1901 er udført med meget forskellige tidsintervaller, er det klart, at det, der er en usædvanlig høj procentisk vækst mellem folketællingerne i 1840 og 1845, ikke vil være en høj vækst mellem 1801-folketællingen og 1834-folketællingen. Dette problem kunne løses ved – i stedet for at beregne den procentiske vækst for sognene fra én tælling til den næste – at beregne den årlige gennemsnitsvækstrate mellem to tællinger for ethvert sogn, naturligvis efter en rentes-renteformel. Hvis man herefter ud fra sådanne tal valgte et par værdier for årlig gennemsnitsvækstrate som »usædvanlig kraftig vækst« og »usædvanlig kraftig tilbagegang« gældende for hele perioden fra 1769 til 1901, ville man imidlertid ikke få taget hensyn til, at landbefolkningens vækstrate faktisk ændrede sig ret betydeligt i perioden.

For at komme ud over dette problem er

29. Der kunne ellers være andre gode grunde til en sådan generel undersøgelse af befolkningsudviklingen på landet i 1800-tallet. Fertilitetsudviklingen i de første 30–40 år af 1800-tallet kan således kun belyses meget summarisk ved hjælp af den landsdækkende statistik (Herom se P. C. Matthiessen: *Some aspects of the demographic transition in Denmark*, København 1970).



Figur 2. Beregnet kvalitet af folketællingerne i kongeriget 1787–1901 udtrykt som antal landsogne med potentiel kraftig underregistrering. (Beregnet ved hjælp af Sognedata).

der, i de beregninger hvis resultater fremlægges i det følgende, foretaget en relativ afgrænsning af gruppen af landsogne med kraftig vækst eller kraftig tilbagegang mellem to folketællinger i stedet for en afgrænsning ud fra absolutte procentværdier. Landsogne med kraftig vækst mellem to tællinger er defineret som de 5% af landsognene, der havde den kraftigste procentvise vækst, mens sogne med kraftig tilbagegang (ringe vækst) er defineret som de 5% af sognene, hvis folketal procentvis gik mest tilbage (steg mindst). På denne måde bliver der for hvert tællingsinterval udvalgt en lige stor gruppe sogne med »kraftig vækst« og en gruppe af helt samme størrelse med »kraftig tilbagegang« (ringe vækst). Med den anvendte sognedatabase får man hver gang 83 landsogne med »kraftig tilbagegang« (ringe vækst) siden sidste tælling og 83 landsogne med »kraftig vækst« frem til næste tælling, mens grænserne for, hvad der er »kraftig vækst« etc. varierer fra tællingsinterval til tællingsinterval.

Når man altid får udvalgt samme antal landsogne med kraftig tilbagegang siden sidste tælling og samme antal landsogne med

kraftig vækst frem til næste tælling, kunne det synes, som om en sådan udsondring af sogne overhovedet intet viser om folketællingernes kvalitet. Hvis vi imidlertid holder fast ved, at de virkelig »mistænkelige sogne« – sognene med potentiel kraftig underregistrering – er de sogne, der samtidig har en kraftig befolkningstilbagegang siden sidste tælling og en kraftig befolkningsvækst frem til næste tælling, kan vi få et udtryk for folketællingernes kvalitet ved at undersøge, hvor mange »gængere« der er mellem sognene med kraftig tilbagegang i forhold til foregående tælling og sognene med kraftig vækst frem til næste tælling. Dette er vist på figur 2.

Inden der gås nøjere ind på, hvad figuren synes at vise, er der dog grund til at beskrive beregningsmetoden lidt nøjere. Efter at det for hver tælling var fastlagt, hvilke sogne der umiddelbart kom i gruppen af sogne med både betydelig befolkningstilbagegang i forhold til foregående tælling og kraftig vækst frem til næste tælling, blev denne gruppe nøjere undersøgt. I et par tilfælde viste det sig, at sognet simpelt hen var kommet med på grund af tastefejl. Et sogn havde f.eks. således

ved en tælling fået indtastet et sognetal, der var 100 for lavt i forhold til den trykte version. Sogne, der var kommet med af denne grund, blev herefter ikke medregnet.

En anden type sogne, der i første omgang er kommet med i gruppen, men som alligevel ikke er medregnet, er sogne, hvor variationen i folketal med sikkerhed kan henføres til ændrede administrative grænser.³⁰ I den sidste del af perioden var der således i første omgang kommet nogle landsogne med, som grænsede op til voksende købstæder, og hvor variationen i landsognets folketal skyldtes, at købstaden først voksede ud i sognet, at der derefter indlemmedes et stykke af landsognet i købstaden, hvorefter købstaden igen voksede ud i landsognet etc. Noget sådant giver for landsognet kraftig vækst i folketallet afbrudt af pludselig tilbagegang i indlemmelsesårene. Sådanne landsogne er fjernet fra gruppen.

Endelig blev sogne, som var kommet med i gruppen af sogne med potentiel kraftig underregistrering fjernet, hvis de havde under 50 indbyggere. Dette var fortrinsvis de helt små »sogne« af typen købstadlanddistrikter. De blev fjernet, fordi en variation i folketallet på bare – f.eks. 10 indbyggere kunne forårsage en så kraftig procentvis variation i folketallet, at de kom med i gruppen. Så små absolutte ændringer i folketallet bygger naturligvis på rene tilfældigheder, og kan ikke bruges til at sige noget som helst om folketællingers kvalitet.

Det er værd at gøre sig klart, at det er en ren vilkårlighed, når gruppen af landsogne med potentiel kraftig underregistrering er udvalgt som alle landsogne, der både hører til de 5% af landsognene med kraftigst tilbagegang siden sidste folketælling og de 5% af landsognene med størst vækst frem til næste tælling. Hvis man f.eks. havde taget de 10% sogne med størst tilbagegang siden sidste tælling – kombineret med de 10% sogne med størst vækst frem til næste tælling, vil man naturligvis få en større gruppe af sogne, der både har kraftig tilbagegang i forhold til fore-

gående folketælling og kraftig vækst frem til næste tælling, end når de to grupper kun udvælges som de 5% af sognene med kraftigst tilbagegang eller kraftigst vækst. At aflæse de absolutte tal på Figur 2 som udtryk for det faktiske antal landsogne, hvis folketælling er meget ufuldstændig, er derfor uden mening. Det er tilsvarende helt vilkårligt, når sogne med netop under 50 indbyggere er fjernet fra gruppen. De valgte vilkårligheder er imidlertid gennemført på samme måde ved samtlige tællinger, og antallet af »sogne med potentiel kraftig underregistrering« på Figur 2 bør derfor være udtryk for en tendens i materialet.

Det, figuren synes at vise, er således, at 1787-folketællingen er klart den dårligste og at 1801-folketællingen er væsentlig bedre end 1787-folketællingen, men væsentlig dårligere end det kvalitetsniveau, der bestod stort set uændret mellem 1834 og 1870. Det vil på grund af den valgte grove metode være helt uden mening at fortolke de små udsving mellem 1834 og 1870 som andet end udtryk for de rene tilfældigheder. Om man ud fra figuren kan slutte, at der er sket en kvalitetsforbedring af tællingerne efter 1870, er endda tvivlsomt. Tallene tyder ganske vist på det, men det absolutte antal landsogne med »potentiel kraftig underregistrering« er her så små, at rene tilfældigheder let kan have spillet ind. Man skal igen huske, at der til enhver tid vil være et vist antal sogne, som både har kraftig tilbagegang før en tælling og kraftig vækst til næste tælling, uden at der er noget som helst galt med det mellemliggende tællingsresultat.

Selv om der nok ikke er nogen tvivl om, at 1787-folketællingen med hensyn til antallet af sogne med potentiel kraftig underregistrering er klart den kvalitetsmæssigt dårligste af de undersøgte folketællinger, skal de beregnede tal for denne tælling dog tages med yderligere forbehold. I virkeligheden indeholder den undersøgte gruppe af sogne med potentiel kraftig underregistrering ikke 32 sogne, som vist på figuren. Dette hænger sammen med, at vi for ca. en fjerdedel af landsognene idag ikke

30. Hermed menes, at en territorial ændring, der forklarer variationen, er nævnt i noterne til den trykte udgave af sognetallene (Statistiske Meddelelser 4, 37, 1 1911, s.94–100).

kender 1769-folketallet. Disse sogne, hvor 1769-folketallet ikke kendes, har derfor måttet undtages ved beregningerne til kontrol af 1787-folketællingen. Antallet af sogne med potentiel kraftig underregistrering har derfor måttet omregnes til landsniveau ud fra en antagelse om, at forholdene i den ca. fjerdedel af landsognene, hvor vi ikke kender 1769-folketallet, var tilsvarende, eller sagt på en anden måde, at de ca. tre fjerdedele af sognene, hvor 1769-sognetallet kendes, er repræsentative for helheden. Geografisk er de sogne, hvorfra 1769-sognetallene ikke kendes, imidlertid meget ujævnt fordelt. Det drejer sig hovedsagelig om Lolland, gl. Ålborg amt, gl. Hjørring amt, gl. Thisted amt samt det meste af gl. Viborg amt. Alene for den del af landsognene, hvor 1769-folketalene kendes, er der dog fundet 67% flere sogne med potentiel kraftig underregistrering i 1787 end blandt samtlige landsogne i 1801.

Ud fra de beregninger, der i det foregående er foretaget over forekomsten af »mistænkelige sogne« ved 1801-folketællingen, er der dog ingen grund til at tro, at tællingskvaliteten ved de tidlige tællinger skulle have været specielt god i de mere afsides jyske egne. Der er således ingen tvivl om, at 1801-folketællingen er klart bedre end 1787-folketællingen. Spørgsmålet er kun hvor meget bedre. Umiddelbart fristes man til at konkludere, at 1801-folketællingen var ca. »dobbelt så god« som 1787-folketællingen, men at tællingerne fra 1834 til 1870 igen var dobbelt så gode som 1801-folketællingen.

I 1787 og 1801 var det præsten personlig, der skulle forfatte folketællingslisterne for sognene i deres pastorat. Man kunne derfor få den idé, at præster, hvis pastorat bestod af to eller flere sogne, ville opføre sig ens i sognene med hensyn til, om de lavede en fuldstændig eller ufuldstændig folketællingsliste. Dette skulle så medføre, at et pastorats »andet« sogn vil have større sandsynlighed for at

komme i gruppen af sogne med potentiel kraftig underregistrering, hvis pastoratets »første« sogn hører til denne gruppe. Dette er dog ikke særlig udtalt i materialet, selv om tendensen med hensyn til kvalitetsforskellen på 1787-folketællingen og 1801-folketællingen er klar nok. For 1787 er der 6 af sognene i gruppen med potentiel kraftig underregistrering, der to og to hører til samme pastorat. For 1801 er der kun et pastorat (med to sogne) blandt de 15, mens de 13 øvrige sogne fordeles sig på 3 sogne fra enkeltsgnspastorater og 10 sogne fra to- eller tresognspastorater. Heraf har kun et af de andre sogne i pastoratet atypisk tilbagegang 1787–1801 efterfulgt af kraftig vækst 1801–1834 og altså ikke så markant, at sognet er kommet med i gruppen med potentiel kraftig underregistrering. Dette kunne tyde på, at det kun i ringe grad har været en bevidst handling fra præstens side at sjuske med folketællingslisten.

Til sidst bør det måske anføres, at når gruppen af sogne med potentiel kraftig underregistrering er stor ved de tidligste tællinger, men mindre fra 1834 og lille fra 1880, skyldes det ikke, at befolkningsudviklingen i begyndelsen af perioden foregik mere ensartet, hvilket ville medføre, at selv små afvigelser fra det lands-gennemsnitlige vækstmønster for et sogn foranlediger, at sognet kommer med i gruppen af sogne med potentiel kraftig underregistrering. Selv om man kompenserer for, at der i begyndelsen var længere perioder mellem tællingerne, var vækstmønsteret i den første del af perioden betydeligt mindre ensartet sognene imellem, end det senere blev.³¹

Det eneste landsdækkende skøn over underregistreringsprocenten ved en folketælling er som nævnt Hans Chr. Johansens beregninger over manglerne i landsogne ved 1787-folketællingen ud fra hans repræsentative stikprøve på 26 sogne. Her manglede i gennemsnit 6,3%. Der var naturligvis variationer, men ca. 70% af sognene havde mangel-

31. Dette gælder, hvad enten spredningens omfang beregnes som almindelig standardafvigelse for de absolutte vækstprocenter mellem tællingerne, som variationskoefficient for de absolutte vækstprocenter mellem tællingerne eller som standardafvigelse for rentes-rente-beregnete årlige vækstrater. Beregnet ved hjælp af Sogndata.

procenter mellem 3 og 9. (Standardafvigelsen var 2,9).³² Hvis man vover mere end det ene øje og virkelig er villig til at bevæge sig ud på tynd is, kunne man anvende tallene i Figur 2 til at ekstrapolere ud fra den af Hans Chr. Johansen beregnede underregistrering på ca 6% ved 1787-folketællingen. Bag en sådan ekstrapolering ligger i så fald en hypotese om, at underregistreringsprocenten skulle have udviklet sig nogenlunde proportionalt med antallet af sogne med potentiel kraftig underregistrering. Hvis man anvender en sådan hypotese, når man frem til, at antallet af manglende personer i landsognene ved folketællingerne har udviklet sig fra ca. 6% i 1787, over ca. 3% i 1801 og til ca. 1,5% fra 1834 til 1870, hvorefter underregistreringsprocenten beregnet ud fra disse forudsætninger frem til 1901 skulle være på et niveau under 0,5%.

For 1801-folketællingens vedkommende er dette resultat i hvert fald ikke i modstrid med den beregning, der er udført i det foregående, og som gav en underregistreringsprocent på under tre.

Sammenfattende må man derfor konkludere, at vel er der nogen usikkerhed ved at arbejde med ældre folketællingsmateriale, men der er ikke nogen grund til på grundlag af detaljerede undersøgelser af netop de enkeltsgogne, der ud fra den landsdækkende statistik må formodes at have mest ufuldstændige folketællinger, at konkludere, at der generelt er store fejl f.eks. i 1801-folketællingen. Sammenlignet med de fejl vi må leve med i andre former for kilder, er folketællingerne ikke dårligere, end de med omtanke kan bruges både til lokale, regionale og landsdækkende undersøgelser.

32. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, s.70.